

Cathleen Bochmann, Stefanie Gerstenberger
und Luise Anter (Hgg.)

Zivilcourage und Demokratieförderung

TUD*press*

Cathleen Bochmann, Stefanie Gerstenberger
und Luise Anter (Hgg.)

Zivilcourage und Demokratieförderung

Erkenntnisse aus dem deutsch-tschechischen
Forschungsprojekt CouReg

TUD*press*
2022

Europäische Union. Europäischer
Fonds für regionale Entwicklung.
Evropská unie. Evropský fond pro
regionální rozvoj.

Ahoj sousede. Hallo Nachbar.
Interreg V A / 2014–2020

Dieses Vorhaben wurde aus Mitteln des
Europäischen Fonds für regionale Entwicklung
(EFRE) gefördert.

Bibliografische Information der Deutschen Nationalbibliothek
Die Deutsche Nationalbibliothek verzeichnet diese Publikation in der
Deutschen Nationalbibliografie; detaillierte bibliografische Daten sind im
Internet über <http://dnb.d-nb.de> abrufbar.

Bibliographic information published by the Deutsche Nationalbibliothek
The Deutsche Nationalbibliothek lists this publication in the Deutsche
Nationalbibliografie; detailed bibliographic data are available in the Internet
at <http://dnb.d-nb.de>.

ISBN 978-3-95908-568-7

© 2022

Thelem Universitätsverlag
und Buchhandlung GmbH & Co. KG

Dresden und München
<http://www.thelem.de>

TUDpress ist ein Imprint von Thelem
Alle Rechte vorbehalten. All rights reserved.
Gesetzt vom den Herausgebern.
Printed in Germany.

Inhalt

Vorwort	3
Tschechische Zusammenfassung – Shrnutí	7
<i>Stefanie Gerstenberger & Luise Anter</i>	
1. Was ist Zivilcourage?	18
<i>Lukáš Novotný</i>	
2. Mit Wahlen endet es nicht: Kulturelle Grundpfeiler der Demokratie	55
<i>Pavel Maškarinec</i>	
3. Wie erkennt man die Qualität der Demokratie?	85
<i>Yvonne Bonfert</i>	
4. Zivilcourage-Training als Instrument politischer Bildungsarbeit	132
<i>Franz Werner & Sabrina Repp</i>	
5. Der Peer-Ansatz	147
<i>Sarah Junghans</i>	
6. Konzeption eines Zivilcourage-Workshops	157
<i>Sarah Junghans</i>	
7. Zivilcourage-Training im Jugendalter	168
<i>Cathleen Bochmann</i>	
8. Lehrer:innen für eine Schule mit Courage – ein Interview	192

Vorwort

Sind wir stark und wehrhaft? Stehen wir genügend beieinander und fest zueinander? Die Antwort, liebe Mitbürgerinnen und Mitbürger, die geben auch Sie. Sie stehen auf und halten dagegen, wenn im Bus Schwächere angepöbelt werden; wenn jemand, der anders aussieht, beleidigt wird; wenn auf dem Schulhof, in der Kneipe rassistische Sprüche fallen.

Frank-Walter Steinmeier, Weihnachtsansprache 2019

Demokratie ist eine Staatsform, die vielerlei Voraussetzungen bedarf. Sie besteht nicht nur aus ihren harten Strukturelementen, wie Parlamenten, Parteien und Regierungen, rechtsstaatlichen Gerichten und Ministerien, sondern beruht ganz wesentlich darauf, dass die in ihr lebenden Menschen mit ihrem Denken und Handeln demokratische Werte kontinuierlich erneuern und aufrechterhalten, dass also jede:r einzelne Bürger:in aktiv am politisch-gesellschaftlichen Leben teilnimmt. Darauf verwies nicht nur, wie das obige Zitat verdeutlicht, das deutsche Staatsoberhaupt Frank-Walter Steinmeier, sondern immer wieder auch der ehemalige tschechische Staatspräsident Václav Havel.

Die Demokratie braucht die Bereitschaft unter den Menschen, zu handeln, wenn Unrecht oder etwas Gesetzwidriges geschieht. Demokratie bedarf „frecher“ Bürger:innen, die mitreden und sich auch mal beschweren,

Menschen, die Selbstvertrauen und Mut zu eigenen konkreten Taten haben.

Der hier vorliegende Sammelband beschäftigt sich mit der Frage, wie sich Zivilcourage schaffen lässt. Hierzu werden konzeptionelle Überlegungen zur politischen Kultur- und Demokratieforschung genauso wie umfangreiche praktische Ansätze zum Zivilcourage-Training vorgestellt. Umfangreiche Arbeitsmaterialien und praxiserprobte Beispiele für Zivilcourage-Trainings ermöglichen den Leser:innen eine rasche Anwendung der Inhalte. Wir möchten Sie, unsere Leser:innen, ausdrücklich dazu einladen, mit diesen Praxismaterialien in Ihrem eigenen Umfeld weiterzuarbeiten. Hinzu kommen wertvolle Hinweise zu den nötigen Reflexionsprozessen, die ein Zivilcourage-Training begleiten sollten. Dieses Buch soll es Lehrkräften aller Schulformen, Praktiker:innen der politischen Bildungsarbeit und zivilgesellschaftlich Engagierten ermöglichen, sich aktiv für ein zivilcouragiertes Miteinander einzusetzen.

Der Entstehungshintergrund des Buches beruht auf einem Projekt zur demokratischen und zivilcouragierten Bildung in der Grenzregion Böhmen-Sachsen in den Jahren 2021 und 2022. Im Projekt „CouReg - Mít kuráž a utvářet náš region / Courage haben und unsere Region gestalten“ arbeiteten die Technische Universität Dresden, Professur für politische Systeme und Systemvergleich, die Univerzita J.E. Purkyně in Ústí nad Labem, Katedra

politologie, die Aktion Zivilcourage e.V., Pirna und die Euroregion Elbe/Labe mit hunderten Schülerinnen und Schülern sowie Studierenden aus Deutschland und Tschechien an der Stärkung und dem Ausbau von demokratischen Potentialen. Auch wenn die Corona-Pandemie die binationale Projektgruppe vor einige Herausforderungen stellte, so gelang es, eine grenzüberschreitende Zusammenarbeit und ein gemeinsames Lernen junger Menschen aus Deutschland und Tschechien zu etablieren. Dabei galt es zuerst einmal, einen gemeinsamen Verständnishorizont zu etablieren, was das Konzept „Zivilcourage“ überhaupt bedeutet. Hierzu fanden sechs digitale und drei Präsenz-Workshops an den Partneruniversitäten statt. Basierend auf dem Peer-Ansatz entwickelten Studierende in binationalen Teams unter Anleitung des Praxispartners Aktion Zivilcourage Gesprächsangebote für Schulklassen zu den Themen Zivilcourage und Demokratie, die es uns ermöglichten, über Gemeinsamkeiten, Zukunftsvisionen und gesellschaftliches Miteinander in der Grenzregion zu sprechen. Diese Workshops wurden gezielt in Schulen in den ländlichen Räumen angeboten. Unser Fokus lag auf den Klassenstufen 7 bis 12, also auf 13- bis 19-jährigen Schüler:innen. Gleichzeitig haben die Projektpartner unter Vermittlung der Euroregion Elbe/Labe eng mit Multiplikator:innen aus Politik, Schule und Gesellschaft beiderseits der Grenze diskutiert, wie Zivilcourage als gesamtgesellschaftlicher Wert gefördert werden kann. Unsere gemeinsame Arbeit wäre ohne die Unterstützung

des Kooperationsprogramms zur Förderung der grenzübergreifenden Zusammenarbeit zwischen dem Freistaat Sachsen und der Tschechischen Republik 2014-2020 der Europäischen Union EFRE nicht möglich gewesen. Für die Förderung bedanken wir uns ausdrücklich.

Ein herzlicher Dank gilt auch der Technischen Universität Dresden als Lead Partner, die mit dem European Project Center die Administration des Projekts übernahm. Ganz besonders aber möchten wir unseren Studierenden und den beteiligten Schüler:innen danken, die sich mit viel Engagement, Kreativität und Freude für mehr Zivilcourage in ihrem Umfeld einsetzen.

Cathleen Bochmann

Von diesem Buch liegt auch eine Version in tschechischer Sprache vor: Občanská odvaha a demokracie, Hrsg. Pavel Maškarinec, Lukáš Novotný, Ústí nad Labem: FF UJEP, 2022.

Tschechische Zusammenfassung – Shrnutí

Občanská odvaha a posilování demokracie – poznatky z česko-německého výzkumného projektu (CouReg)

Tato publikace obsahuje poznatky získané v rámci česko-německého projektu CouReg „Mít kuráž a utvářet náš region“. V první teoreticko-koncepčně orientované a také v druhé prakticky orientované části se kniha zabývá společenským a též vědeckým významem občanské odvahy (občanské kuráže) a podpory demokratického občanského vzdělávání. Výsledkem je tato zejména praktická příručka pro učitelky a učitele, zaměřená především na mimoškolní vzdělávání v oblasti demokratických hodnot.

Projekt CouReg byl umožněn díky „Programu spolupráce na podporu přeshraniční spolupráce mezi Svobodným státem Sasko a Českou republikou 2014-2020“, který je financován Evropským fondem pro regionální rozvoj Evropské unie. Partnery projektu byly Technická univerzita v Drážďanech (katedra politických systémů), Univerzita Jana Evangelisty Purkyně v Ústí nad Labem (katedra politologie), dále spolek Aktion Zivilcourage e.V., Pirna a také Euroregion Labe/Labe. Kromě toho se do aktivit projektu zapojily stovky žáků a studentů z Německa a České republiky, kteří tak přispěli k posílení a rozšíření demokratického občanského vzdělávání.

V první kapitole je komplexně definována občanská odvaha: chápeme ji zde jako veřejný čin ve prospěch oběti nebo skupiny v případě, že jsou diskriminováni či jinak znevýhodněni. Vztahuje se to ale také na jiné různé mezní a kritické situace, kdy je narušena jejich integrita nebo integrita jiných osob. Občanská odvaha je ze své povahy založena na humánních a demokratických principech. Její projevy vyžadují právě odvahu, která je nutná, protože v těchto mezních situacích dochází k různé nerovnováze moci. Zejména potenciální negativní důsledky pro zasahující osobu odlišují občanskou odvahu od jiného prosociálního chování.

Z tohoto důvodu je na místě se těmito projevy v teoretické, ale zejména praktické rovině zabývat. Je zřejmé, že občanská odvaha má velký význam pro různé veřejné diskurzy, ale v (mezinárodním) výzkumu je dosud spíše marginálním tématem. Pravděpodobně největší pozornost je věnována konceptu občanské odvahy v psychologickém výzkumu. Důraz je obvykle kladen na to, jaké osobní a situační faktory přispívají ke vzniku občanské odvahy, nebo jí naopak zabraňují. Politické a sociální podmínky pro vznik občanské odvahy a souhra občanské odvahy a demokracie jsou naopak zkoumány mnohem méně.

Výzkum také řeší (situační a osobní) faktory, které mají pozitivní nebo naopak negativní účinek na daný projev, tedy občansky odvážný čin. Následně je představen procesní model občanské odvahy: 1. vnímání, 2. hodnocení, 3. možnosti jednání, 4. občansky odvážný čin.

Po stručné přehledu studia občanské odvahy v Německu a České republice ukazuje první kapitola této publikace, jak tyto projevy občanské odvahy přispívají k posilování a stabilizaci demokracie a zdravé občanské společnosti.

Druhá kapitola se zabývá pilíři demokracie a její definicí z různých hledisek. Nejprve podrobně objasňuje, co je vlastně „demokracie“ a do jaké míry je občanská odvaha posilujícím prvkem demokratických politických systémů. Kapitola se následně zabývá také demokraciemi v krizi: po celém světě se země potýkají s řadou problémů – jako jsou sociální a ekonomické nerovnosti, roztržitost stranických systémů, teroristické útoky nebo migrace související s válkou a jinými krizemi. Zejména (pravicové) populistické strany se zabývají těmito otázkami a navrhují přitom často omezit základní demokratické a politické svobody, jakmile k tomu mají příležitost. Krize demokracie a úspěch (pravicových) populistických stran vedou k politickému a sociálnímu nezájmu mladých lidí a ke ztrátě důvěry v demokratické hodnoty. Pro mnoho lidí bohužel myšlenka demokracie a její prosazování získávají špatnou pověst, šíří se mezi nimi politická apatie apod.

Demokracie proto potřebují specifickou politickou kulturu – tj. postoje, myšlenky a chování občanů v politickém systému, které jsou závislé na kontextu a socializaci a jsou utvářeny historií a tradicí dané země. Po představení tří ideálních typů politické kultury se ukazuje, že občanská kultura s aktivně se zapojujícími občany je považována za

důležitý znak pro rozvinuté demokratické společnosti. Kromě toho je představen další typ – odcizená politická kultura – který lze pozorovat především v postsocialistických státech utvářených komunistickou érou. Je to politická kultura, ve které jednotlivec odmítá politický systém nebo jeho část, je podezřívavý vůči vládě a emocionálně negativní, je cynický vůči politickému systému obecně a nevěří, že politická realita může přinést zlepšení. Specifickým rysem politické kultury postsocialistických států je přitom právě slabě rozvinutá občanská společnost. Na pozadí těchto různých ideálních typů jsou pak klasifikovány skutečné typy politické kultury v Německu a České republice.

Jak tedy lze demokracii podporovat? Je to především vzdělávání, zejména ve školách, které může pomoci posílit aktivní a demokratické občanství. Proto škola musí být zejména místem, kde se učí a žijí demokratické hodnoty a hodnoty. Výchova k demokratickému občanství proto zahrnuje výchovu k pochopení a zvládnutí norem a hodnot demokratické společnosti a také předávání znalostí, dovedností a postojů nezbytných pro účast na životě v demokratické společnosti. Zahrnuje ale také vzdělávání, které umožňuje jednotlivcům kriticky pohlížet na problémy demokratické společnosti. Zejména v periferních oblastech, jakými jsou pohraniční regiony, jsou občanské vzdělávání a demokratická výchova naléhavým tématem, což bylo i jednou z hlavních myšlenek tohoto česko-německého projektu.

Třetí kapitola knihy je pak věnována dalšímu teoretickému vymezení demokracie. „Demokracie“ není konstantní, jasně definovatelná veličina, ale proměnlivý a také kontroverzní koncept. Demokracie se neustále vyvíjejí a přizpůsobují tomu, jak se mění politické požadavky a rostou standardy demokratického chování. Po identifikaci faktorů, které (mohou) podporovat demokratizaci, je významná zejména tzv. třetí vlna demokratizace, která popisuje demokratizaci mnoha států, zejména z východní Evropy, po pádu železné opony. Česká republika, stejně jako další postkomunistické země střední a východní Evropy, dosáhla po přechodu k demokracii vyššího stupně liberalizace a demokratické konsolidace politických režimů rychleji než jiné země této třetí vlny demokratizace, zejména v jižní Evropě a Latinské Americe. Výsledkem demokratizačních procesů v mnoha z těchto zemí však nebylo úplné nastolení liberální demokracie, ovšem ani návrat ke zjevně nedemokratickým režimům. Takzvané hybridní režimy, které se pohybují mezi liberální demokracií a různými typy autoritářských režimů, nesplňují dostatečně kritéria demokracie.

I když se demokratické systémy staly dominantními teprve až ve 21. století, demokracie na celém světě je dnes v krizové situaci – vyvolané mimo jiné globální hospodářskou krizí, ale také faktory specifickými pro jednotlivé země. Příznaky krize jsou klesající právní stát, rostoucí citlivost občanů vůči vládní politice, rostoucí vzdálenost od institucionálních struktur a nárůst

protestních hlasů ve volbách. Roste počet „nespokojených demokratů“ nebo „kritických občanů“ – zkrátka lidí, kteří podporují demokracii jako takovou, ale jsou velmi nespokojeni s její současnou podobou a fungováním.

A co demokracie v 21. století? Aby bylo možné pochopit kvalitu demokratických systémů, je nutná jasná definice základních pojmů. Hodnocení kvality demokracie má tedy nutně jak normativní, tak empirický základ. V prvním případě (v normativním smyslu) jde o nalezení „správných“ standardů pro hodnocení fungování demokracie, zatímco ve druhém případě (v empirickém smyslu) je nutné určit, do jaké míry fungující demokracie tyto standardy splňují. Definice demokracie sahají od Schumpeterovy minimální definice (volební) demokracie přes liberální, participativní nebo deliberativní demokracii až po koncept rovnostářské demokracie, včetně požadavku na rovné zdroje nejen v oblasti rovné účasti a zastoupení nebo ochrany lidských práv, ale také rovněž v rámci rovnoměrného rozdělení zdrojů v sociálně-ekonomické oblasti. Tato kapitola pojednává též o výhodách a nevýhodách různých konceptů.

Druhá, prakticky orientovaná část knihy, začíná čtvrtou kapitolou, která je příspěvkem o tréninku občanské odvahy jako nástroji občanského vzdělávání (v SRN politické výchovy). Především je zde vysvětleno, co je to politická výchova směrem k občanské odvaze. Že je to nástroj, je to nezbytná součást otevřené a svobodné společnosti, která posiluje demokracii. Konkrétně ji lze

chápat v užším smyslu jako všechna opatření, která vybavují lidi nezbytnými podmínkami, aby se mohli podílet na politickém a společenském životě. Živá a stabilní demokracie vyžaduje sebevědomé lidi, kteří se aktivně účastní na společenském dění. Schopnost každého jednotlivého člověka aktivně fungovat v demokratické společnosti je v rámci zde vyloženého tréninku ukázána především na různých motivujících a pozitivních příkladech. Ty vytvořili „občanští pedagogové“, tedy profesionální školitelé, kteří vyučují a trénují dovednosti – v našem případě je to projektový partner Aktion Zivilcourage e.V. jejich zkušenosti a výukové programy jsou prezentovány právě v této publikaci, v této její praktické části.

Spolek nabízí širokou škálu vzdělávacích příležitostí pro všechny věkové kategorie a zaměřuje se především na občanské vzdělávání a politickou výchovu. Působí po celém Sasku, zvláštní důraz klade i na venkovské oblasti. Kromě vzdělávacích a různých výměnných programů realizuje spolek i další vzdělávací aktivity pro všechny věkové kategorie. Při nich podporuje lidi v rámci komunitní práce a participace na komunálních procesech. Zakládá si na tzv. Beutelbachském konsensu, který mimo jiné nepřipouští formy přemáhání (pedagogové nesmí studentům vnucovat názor), cílí naopak na kvalitu (vše, co je kontroverzní ve vědě a politice, musí být kontroverzní i ve vzdělávací práci) a posilování postavení studentů, analýzu politické situace a participační aktivity.

Jedním z hlavních témat kampaně „Civil Courage Campaign“, která byla také ústředním bodem výzkumného projektu „CouReg“, jsou workshopy občanské odvahy. Účastníci těchto školení se nejen dozvědí, co je to vlastně občanská odvaha, ale také si procvičí konkrétní možnosti jednání v různých kritických situacích. Protože aby bylo možné jednat občansky odvážným způsobem, je nutná určitá míra jednání. Konkrétní vzdělávací programy proto ukazují možnosti tohoto jednání, zaměřeného mj. na snížení rizika v případech, kdy se setkáte s násilím – a tím také usnadňují podporu osob postižených tímto násilným jednáním.

Pátá kapitola se zabývá peer-to-peer přístupem a jeho implementací v práci vzdělávacích programů spolku Aktion Zivilcourage. Přístup je založen na zvláštním vztahu referenčních skupin, zejména dospívajících lidí. Peer vzdělávání je pedagogický přístup, který umožňuje učit se od a s lidmi, kteří mají podobné zkušenosti a společné občanské prostředí. Tento přístup je založen na předpokladu, že mladí lidé snadněji přijímají obsah a dovednosti od svých vrstevníků. Kromě toho profitují mladí lidé z výuky také tím, že získávají důležité pedagogické dovednosti a znalosti související s obsahem. Je zásadní, aby projektoví manažeři, odborní lektori nebo doprovázející osoby přenesli odpovědnost na kolegy, ale v případě potřeby je kdykoli podpořili.

Aktion Zivilcourage používá peer-to-peer přístup při realizaci různých vzdělávacích programů u projektů

s mladými lidmi. Tato společensky relevantní a aktuální témata jsou zahrnuta do vzdělávacích aktivit a předávána na vrstevníky referenční skupiny způsobem, který je blízký jejich životnímu stylu. Cílová skupina navíc těží z toho, že vrstevníci zůstávají v prostředí i po svém dalším postupu jako případní školitelé workshopů. Cílem je zajistit, aby mladí lidé byli schopni řešit politické a sociální problémy a posílit své kompetence jednat, tj. učinit z nich aktivní občany.

V praxi je peer přístup implementován následovně: Za prvé, mladí lidé (v našem případě studenti) jsou vyškoleni tak, že po tomto odborném zaškolení se sami stávají odborníky v příslušné oblasti a mohou předávat své znalosti. V dalším kroku, již jako vyškolení multiplikátoři, realizují své vlastní workshopy pro „vrstevníky“, kterými v našem případě byli žáci základních škol v rámci Euroregionu Elbe/Labe. Jsou přitom doprovázeni a podporováni školiteli, v našem případě členy řešitelských týmů projektu.

Ale jak přesně můžete navrhnout workshop občanské odvahy a čemu byste přitom měli věnovat pozornost? O tom pojednává šestá kapitola, která také obsahuje různé materiály pro plánování těchto aktivit. Především musí být jasně určeno, co je cílem daného workshopu. Poté, co školitel a učitel si tyto cíle objasnili a poté, co ověřili dosavadní znalosti studentů a také poznali velikost skupiny, je vytvořen koncept workshopu, který zaznamenává cíle, obsah a metody. Kromě toho je třeba

poznamenat, kdo je zodpovědný za to, co a jaké materiály jsou k aktivitě potřebné.

Aby bylo možné oslovit různé typy studentů, měla by být použita kombinace metod. Otázky musí být naplánovány předem a možné diskusní scénáře vypracovány tak, aby bylo možné dobře reagovat na odpovědi.

Sedmá kapitola se zaměřuje na cíle workshopů občanské odvahy a metody jejich dosažení. Workshopy občanské odvahy senzibilizují účastníky k pochopení různých druhů násilí a posilují jejich důvěru ve vlastní povědomí o nespravedlnosti. Měli by být schopni identifikovat situace vyžadující občanskou odvahu a uvědomit si své vlastní možnosti, ale také limity při zasahování v konfliktních situacích. Kromě toho se trénují též možnosti dalšího jednání v různých kritických situacích, čímž účastníci posilují své komunikační dovednosti a seznamují se s různými deeskalačními strategiemi.

Kapitola ukazuje konkrétní metody používané k dosažení těchto cílů. Obsahuje také formulář zpětné vazby pro měření úspěchu a zlepšování metod. Kapitola je zakončena pohledem do praxe projektu CouReg.

Kniha končí rozhovorem s odbornicí Mandy Merker ze spolku Aktion Zivilcourage, která poskytuje velmi konkrétní pohled na svou práci. V rozhovoru dokládá smysl workshopů a také to, že otevírají možnosti edukace mladých lidí v mezních situacích. Merker však také poukazuje na to, že sami učitelé se musí zamyslet nad

svými cíli a svou ochotou podporovat občanskou odvahu a vystupovat svými občansky odvážnými činy – jen tak mohou být studenti coby cílová skupina otevřeni a přístupni tématu občanské odvahy. Kromě toho by mladí lidé měli rozvíjet vnitřní motivaci k řešení problémů souvisejících s občanskou odvahou. Workshopy spolku Aktion Zivilcourage tak představují významný impuls pro učitele i žáky k tomu, aby společně utvářeli školu coby místo vzájemného pochopení a respektu.